

**Землекористування в Слобідсько-Українських
військових поселеннях у першій третині XIX ст.**

Стаття присвячена аналізу землекористування в Слобідсько-Українських військових поселень у першій третині XIX ст. Розглядаються принципи наділення військових поселенців землею, а також аналізується кількість землі на ревізку душу в поселених округах до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.

Ключові слова: військові поселення, поселений округ, дивізія, десятина.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень в Росії, в т. ч. на процеси їх соціально-економічного розвитку [1]. Але все рівно, ще залишаються окремі маловідомі сюжети цієї досить широкої і багаторівневої проблеми. Так, майже відсутні роботи, які присвячені дослідженню землекористування в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині XIX ст. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати це питання стосовно цих військових поселень до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.

Землі, що відійшли під військові поселення в Слобідсько-Українській губернії, були досить добре освоєні, а жителі цих територій традиційно займалися землеробством і тваринництвом. Статистичні дані, зібрані напередодні переводу земель до Слобідсько-Українських військових поселень, свідчать про гарне забезпечення господарств надільними земельними угіддями та худобою [2], а родючі ґрунти дозволяли селянам знімати стабільно високі врожаї зернових культур. Середній земельний наділ на душу населення в губернії складав 10-15 десятин. Необхідно також відзначити, що для Слобідсько-Української губернії типовою була значна майнова диференціація в середовищі державних селян і козаків.

Про розмір господарств військових поселенців свідчать численні списки корінних жителів, що склалися у зв'язку з утворенням військових поселень. Так, наприклад, у списку поселенців 2-ї уланської дивізії

зазначалось, що „багаті землевласники землі мали більше, ніж повинно бути, і тільки в одному Борисоглібському окрузі в селищі Мохначі бідні перебороли багатих” [3]. Деякі з цих військових поселенців мали по 60 і більше десятин. Поселенці-хазяї також купували землі за межами поселених округів. Зокрема, командир 2-ї уланської дивізії ген.-л. Г.І.Лисаневич відзначав, що „є в Печенігах один поселенець, який має маєток поза округом військового поселення, від поміщика придбане, і який має майже 2000 іспанських овець” [4]. Військовий поселенець Петро Доценко (Таганрозький поселений округ) володів 253 дес. землі, придбаної поза округом поселення, а також 100 дес. лісу. В господарстві цього поселенця налічувалося 24 голови великої рогатої худоби і 1370 овець, а грошовий капітал складав 12 тис. руб. [5]. Досить заможним було і господарство поселенця цього ж округу Корнія Лозового, в якому налічувалося 60 дес. „придбаної” землі, 50 голів великої рогатої худоби, 150 овець, 200 бджолиних вуликів та 7 тис. руб. грошового капіталу [6].

У Чугуївському окрузі в селищі Кочатка відносно заможним було господарство поселенця Осипа Кошавцова (27 голів великої рогатої худоби, 20 овець, 100 бджолиних колод, два сади та капітал, що сягав 1000 руб.), а в селищі Зарожном – Павла Іванова (8 садів, 3 будинки, 200 бджолиних колод, 37 голів великої рогатої худоби та 2 тис. руб.). Середнє поселенське господарство в селищі Піщане становило: 6 голів великої рогатої худоби, 14 бджолиних колод, 27 овець і фруктовий сад [7]. Розвивалось і хутірське господарство. Як правило, в цих селянських господарствах було по 25-30 дес. землі і до 30-40 голів великої рогатої худоби. Все це свідчило, що до округів військових поселень переводились досить заможні селянські родини.

Селянські та козацькі господарства цього регіону вже були пов’язані з ринком, йшов розвиток товарно-грошових відносин, землеробство та тваринництво значною мірою були зорієнтовані на виробництво товарної продукції. Це обумовлювалось близькістю чорноморських портів і наявністю великих ярмарок в Харкові, Курську, Катеринославі, Полтаві та ін. На

продаж в ці міста селяни привозили сіно, овочі, вовну, продукти тваринництва, а також деякі вироби домашніх промислів (рядно, сукно, глиняний посуд та ін.). На ярмарках і базарах в цих містах вони здійснювали закупівлю необхідних для господарства землеробських знарядь та матеріалів для будівництва. Деякі селяни займались візництвом і брали участь в операціях по перепродажу різноманітних товарів [8]. Введення військових поселень призвело до зміни спрямованості в розвитку сільського господарства даного регіону. Тепер наголос робився, головним чином, на землеробство, оскільки господарства військових поселенців ставали базою для забезпечення продовольством діючих підрозділів кавалерії, а тваринництво та інші галузі сільськогосподарського виробництва розглядались як допоміжні.

Необхідно було також вирішити питання про землекористування в поселених округах. Як свідчать статистичні звіти, до створення військових поселень в Слобідсько-Українській губернії місцеві жителі користувалися нивами колективно, без розподілу на окремі земельні ділянки. З введенням військових поселень общинне землекористування було відмінено, а вся орна земля поселених округів розподілялася між господарствами на рівні ділянки. За „Проектом учреждения о военном поселении регулярной кавалерии” поселений округ поділявся „на стільки рівних ділянок, скільки повинно бути в ньому військових поселенців-хазяїв” [9]. В кожному окрузі передбачалось мати по 573 господарські ділянки, але якоїсь конкретної норми наділення землею кожного поселенця-хазяїна цей законодавчий документ не визначав, а закріплював лише перехід до зрівняльної системи землекористування. Проте іншими угіддями (вигони, сінокоси і пасовища) поселенці-хазяїни продовжували користуватись спільно „за розпорядженням комітету полкового управління, яке робилося щорічно на початку літа” [10]. Це було пов'язано, насамперед, із коливанням врожаїв трав, які, багато в чому, залежали від погодно-кліматичних умов кожного окремого року.

Відповідно до „Проекта учредження...” поселенцям заборонялося мати ділянки на правах приватної власності. Проте, як вже зазначалось, військові поселенці мали як в округах, так і поза ними власні ділянки землі. Таким чином, розподіл землі на рівні ділянки між поселенцями-хазяїнами був би порушенням права власності, якщо не визначити за неї винагороду. А оскільки приватне землеволодіння поселенців перешкоджало, на думку уряду, досягненню поставленої перед військовими поселеннями мети, то за наказом головного над військовими поселеннями начальника графа О.А.Аракчєєва колишні власники зобов'язані були продати ці землі своїм округам. В округах 2-ї уланської дивізії у приватному володінні виявилось 12,5 тис. дес. землі. Командир дивізії ген.-л. Г.І.Лисаневич запропонував викупити біля 7,5 тис. дес., в середньому по 13 руб. за десятину (ринкова ціна землі становила біля 40 руб.), а решту конфіскувати, оскільки на них не було купчих [11].

В округах кавалерії питання про наділення поселенців достатньою кількістю землі не стояло так гостро, як у військових поселеннях піхоти. Однак, вже при поселенні в середині 1820-х рр. 2-ї кірасирської дивізії відчувалася нестача земельних угідь. В округах цієї дивізії було мало земель під сінокосами та лісовими угіддями, яких було вочевидь недостатньо (див.: табл. 1). Лише в окрузі Псковського полку була достатня кількість лісу – 10.888 дес. або 72,7 % всіх лісових угідь 2-ї кірасирської дивізії (інші поселені округи мали приблизно однакову площу лісу – 8-10 %). За підрахунками командування Слобідсько-Українських військових поселень для покриття недостатньої кількості землі в поселених округах необхідно було придбати не менше 95 тис. дес., в тому числі 55 тис. дес. сінокосів і 12 тис. дес. лісу [12]. Але через те, що уряду для цього треба було витратити значні кошти, то ця пропозиція була виконана лише частково і тільки через декілька років, під час реорганізації поселених округів Слобідсько-Українського військового поселення. Тому, відсутність достатньої кількості сінокосів, особливо в поселених округах 2-ї кірасирської дивізії, негативно

позначалася на постачанні стройових коней фуражем у перші роки їх функціонування.

Після створення військових поселень перед урядом постало питання: скільки необхідно мати поселенцям землі для того, щоб повністю перевести поселені війська на самозабезпечення продовольством та фуражем? У 1820-1821 рр. керівництвом військових поселень і командирами поселених підрозділів були складені нормативні розрахунки необхідної кількості землі з урахуванням місцевих особливостей і наявності в кожному районі земельних ресурсів [13]. Так, наприклад, для полкового округу 2-ї уланської дивізії пропонувалось мати 40 тис. дес., в т. ч. на одного хазяїна – 24 дес. ріллі, 12 дес. сінокосу та ще 12 дес. для розвитку скотарства. Кожному інваліду передбачалось мати по 6 дес. орної землі (див.: табл. 2). Всього ж у складі 2-ї уланської дивізії передбачалось мати 162.079,5 дес. землі [14]. Однак ці розрахункові норми залишилися лише на папері. Треба також зазначити, що під час початкової організації військових поселень кавалерії 1817 р. для розгортання кавалерійського полку відводилось до 30 тис. дес. землі [15] (див.: табл. 3).

Нові зміни в розмірах земельних ділянок військових поселенців відбулися після прийняття в травні 1827 р. „Положения о военном поселении регулярной кавалерии”. Кожному хазяїну з його помічником передбачалося виділити орної землі по 10 дес., під городи і коноплянки по 2 дес. та сінокісної землі по 12 дес. [16]. Але на початок 1830-х рр. середня кількість землі на ревізьку душу в Слобідсько-Українських військових поселеннях складала лише 7,04 дес. (6,43 дес. в поселених округах 2-ї уланської дивізії і 7,65 дес. в округах 2-ї кірасирської дивізії) [17]. Найбільша кількість землі на ревізьку душу була в Псковському поселеному окрузі – 9,4 дес., а найменша – в Білгородському і Чугуївському округах – по 5,9 дес. землі (див.: табл. 4). Але, якщо брати земельні ділянки поселенців без лісових угідь, сінокосів і пасовищ, які були потрібні для продовольства стройових коней, то середня кількість землі в поселених округах Слобідсько-Української губернії була

вже тільки 5,9 дес. на ревизьку душу (5,28 дес. у поселеннях 2-ї уланській дивізії і 6,52 дес. – 2-ї кірасирської дивізії).

Цих земель було недостатньо для динамічного розвитку поселенських господарств. Однак за всіх умов, Слобідсько-Українські військові поселення були краще забезпечені надільною землею, ніж державні селяни цієї губернії (3,5-4,35 дес.). У поміщицьких селян ці показники були ще меншими – 2,8 дес. [18]. Для покриття власних потреб в продовольстві в цьому регіоні необхідно було при врожаї сам-5 мати не менше 5 дес. землі на ревизьку душу. Також треба відзначити, що військові поселенці при бажанні могли отримати і більші наділи землі (якщо в поселеному окрузі були вільні угіддя), але недостатня кількість худоби не дозволяла це зробити.

У цілому, на початок 1830-х рр., у порівнянні з іншими категоріями селянства, військові поселенці були наділені більшою кількістю зручної землі. Але треба відзначити, що до створення військових поселень в Слобідсько-Українській губернії середній земельний наділ на душу населення складав 10 – 15 дес. землі. Таким чином, після організації військових поселень в цьому регіоні земельні наділи зменшилися вдвічі (в деяких поселених округах майже втричі), в основному за рахунок вилучення з них лісових угідь. У зв'язку з цим поселенці втратили можливість освоювати нові сінокоси, оскільки кращі сінокоси були на розчищених від лісу ділянках.

Таблиця 1.
Кількість землі і лісу поселених округів
2-ї кірасирської дивізії (1825 р.)

Округи	Під поселеннями /десятин/	Оранки /десятин/	Сінокосу /десятин/	Разом /десятин/	Лісу /десятин/	Непридатної землі /десятин/
Катеринославський	3730	50154	13125	67009	1560	4702
Глухівський	4990	45574	17960	68524	1219	5667
Астраханський	6028	51536	9753	67317	1316	11729
Псковський	3927	49714	8983	62624	10888	27306
Всього	18675	196978	49821	265474	14983	49404

Підраховано за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 60 зв. – 69.

Таблиця 2.
Кількість землі, потрібної для одного полкового
округу 2-ї уланської дивізії (вересень 1820 р.)

	Десятин землі
У трьох полях орної землі на 573 стройові ділянки, вважаючи на кожній 24 дес.	13752
Орної землі на 500 інвалідів кожному по 6 дес.	3000
Під поселення і вигін	2146
Під будівництво штабу і під парадні учбові місця	400
Під сінокіс на кожному стройову ділянку 12 дес.	6876
Під сінокіс інвалідам, кожному по 2 дес.	1000
Для кінного заводу пасовищні і сінокісні місця	5950
Разом	33124
Для скотарства військових поселенців на кожному стройову ділянку 12 дес.	6876
Всього на кавалерійський полк	40000

Складена за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 13.

Таблиця 3.
Норми земельних угідь для розміщення
кавалерійського полку (травень 1817 р.)

	Десятин землі
Орної землі для стройових ділянок	10905
Орної землі для інвалідів	2000
Під поселення і вигін	1206
Під побудову штабу і блоків	130
Під сінокіс стройовим ділянкам	5005
Під сінокіс же інвалідів	700
Для засіву пасовищної і сінокісної оранки	5422
Разом	25368
Для розведення худоби і овець військовим поселенцям	4632
Всього	30000

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.

Таблиця 4.

**Кількість землі на одну ревізку душу в поселених округах
Слобідсько-Українських військових поселень на початку 30-х рр. XIX ст.**

Поселені округи	Всього землі (десятин)	Землі без лісу (десятин)	Землі без сінокошу і пасовищ, які потрібні для продовольства стройових коней (дес.)
2-а уланська дивізія			
Білгородський	5,9	5,4	5,13
Чугуївський	5,9	5,04	5
Борисоглібський	7	6,21	5,33
Серпухівський	6,9	6,4	5,67
В середньому по дивізії	6,43	5,76	5,28
2-а кірасирська дивізія			
Катеринославський	7,29	7,12	6,58
Глухівський	6,41	5,85	5,25
Астраханський	7,5	7,35	6,73
Псковський	9,4	9,14	7,5
В середньому по дивізії	7,65	7,37	6,52
В середньому по поселеннях			
	7,04	6,57	5,9

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3636, 3643, 6933, 6970.

1. Липовская Т.Д. Социально – экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982; Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.

2. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 251-254; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 10.
4. Там само. – Арк. 11.
5. Там само. – Арк. 34 зв.
6. Там само. – Арк. 35 зв.
7. Там само. – Арк. 23-34.
8. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 128-142.
9. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб, 1817. – Ч. I. – С. 4.
10. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 70.
11. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений... – С. 35.
12. Він же. Армия и реформы: военные поселения... – С. 210.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 60.
14. Там само. – Арк. 13 зв. – 17.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.
16. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – С. 61-67.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 59-59 зв.
18. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С. 57-58, 80.

Стаття посвящена аналізу землепользования в Слободско-Українських військових поселеннях в першій третині ХІХ ст. Розглядаються принципи наділення військових поселенців землею, а також аналізується кількість землі на ревизську душу в поселених округах до їх реорганізації в началі 30-х гг. ХІХ ст.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, дивизия, десятина.

Organization of the use of land in Slobidsko-Ukrainian's military settlements in the first third of XIX century is analyzed in the article. The principles of distributing plots of land to military settlers are considered, the amount of land per revised head in settled districts to their reorganization in the beginning of 30th in XIX century is analyzed.

Key words: military settlements, a settled district, division, dessiatina.